

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و دوم، شماره هشتاد و ششم

تابستان ۱۴۰۰

رویارویی بریلویه با دیوبندیه در پنجاب پاکستان (۱۹۴۷-۲۰۱۵ م./۱۳۶۶-۱۴۳۶ ه.ق.) و تأثیر آن بر اوضاع اجتماعی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۴/۸

تاریخ تأیید: ۱۴۰۰/۵/۱۲

قیصر عباس^۱

در اوایل قرن چهاردهم هجری قمری، احمدرضا خان بریلوی (د. ۱۹۲۱ م./ ۱۳۴۰ ه.ق.) مکتب جدیدی به نام بریلوی را در تقابل با مدرسه دیوبند در هند تأسیس کرد. پیروان این مکتب در پنجاب پاکستان، با وجود داشتن اشتراکات زیادی با دیوبندیه با آن‌ها در ستیز عقیدتی بودند و این ستیز، فرهنگ آن منطقه را تحت تأثیر خود قرار داد. هدف اصلی این مقاله، آشنایی با چگونگی رویارویی فکری و عقیدتی بریلویه با دیوبندیه در پنجاب پاکستان و تأثیر آن بر این جامعه اسلامی است.

این مقاله با استفاده از روش وصفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع دست اول به زبان‌های اردو، انگلیسی، فارسی و عربی می‌کوشد تصویر روشنی از زمینه‌های رویارویی فکری و عقیدتی بریلویه با دیوبندیه در دوره تاریخی ۱۹۴۷-۲۰۱۵ م./ ۱۳۶۶-۱۴۳۶ ه.ق. نشان دهد. نتایج این مقاله نشان

۱. فارغ التحصیل دکتری دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، استاد مهمان و استادیار سابق در بخش مطالعات امن و ناامنی، در دانشگاه دفاع ملی اسلام آباد (پاکستان):
(qaisarjafri512@gmail.com).

می‌دهد سخنرانی‌ها و نوشته‌های علما و مفتی‌های مساجد و مدرسه‌های دینی و سجاده‌نشین‌های عتبات صوفیان در این دوره، نقش مهمی در ستیز بین بریلویه و دیوبندیه و در نتیجه فرقه‌گرایی و درگیری بین مسلمانان پنجاب داشته است.

کلیدواژگان: بریلویه، دیوبندیه، احمدرضا خان بریلوی، پنجاب پاکستان، درگیری‌های

مذهبی.

۱. مقدمه

در نیمه اول قرن چهاردهم هجری قمری، بعضی از عالمان اهل سنت در شبه قاره هند با افکار و نوشته‌های عالمان و اساتید دارالعلوم دیوبند در هند مخالفت کردند^۱ که در نتیجه آن، گروهی از اهل سنت با پیروی از احمدرضا خان بریلوی از مدرسه دیوبند جدا شدند^۲ و مکتب بریلوی را تأسیس کردند.^۳ اختلافات عقیدتی که قبل از احمدرضا خان شروع شده بود^۴ در زمان او شدت یافت. به طوری که بریلوی، کتابی به نام *المعتمد و المستند*^۵ درباره این موضوع نوشت و حد و مرز جدیدی را مشخص کرد. او در این کتاب علیه عالمان

۱. اکبر، پاکستان کی دینی مسالک، ص ۱۱؛ برای اطلاعات بیشتر از دارالعلوم دیوبند و مؤسسان آن، ر.ک: تیغ، «تأثیر علمای دیوبند بر سلفیت»، سیاست متعالیه، ش ۴، ص ۱۲۴ به بعد.

2. See: Andreas, The Shias of Pakistan (An Assertive and Beleaguered Minority) p380.

۳. محمد اکرم عارفی، شیعیان پاکستان، ص ۶۳؛ اکبر، پاکستان کی دینی مسالک، ص ۱۱.

۴. همان؛ نخست عالمان اهل سنت بر کتاب اسماعیل دهلوی (د. ۱۷۶۲ م.) به نام *تقویة الایمان* اعتراض کردند (ر.ک: ملیح آبادی، آزادی کی کھانی، ص ۴۷)؛ بعد از چاپ کتاب *تقویة الایمان*،

مسلمانان حنفی بین دو گروه تقسیم شدند (بجنوری، انوارالباری، ج ۱۱، ص ۱۰۷).

۵. اویسی، اعلیٰ حضرت کا قلمی جهاد، ص ۱۰.

برجسته دیوبند، هم‌چون محمد قاسم نانوتوی (د. ۱۸۳۳م./۱۲۴۹ق.)، رشید احمد گنگوهی (د. ۱۹۰۵م/۱۳۲۳ق.)، اشرف علی تانوی (د. ۱۹۴۳م./۱۳۶۲ق.) و دیگران، موضع رسمی خویش را اعلام کرد^۱ و هم‌زمان، علیه غلام احمد قادیانی (د. ۱۹۰۸م./۱۳۲۶ق.) فتوا داد.^۲

مدتی بعد، احمد رضا خان در سال ۱۳۲۴ق. فتاوی خود را در مکه و مدینه، نزد سی‌وپنج عالم حرمین برد و آن‌ها، آن را تأیید کردند.^۳ او سپس کتابی به نام *حسام الحرمین علی منکر الکفر و المین* نوشت و در آن، تقریبات علمای حرمین را جمع آوری و منتشر کرد.^۴ با نشر این کتاب، کتاب‌هایی از سوی عالمان دیوبند در جواب به آن نوشته شد که یکی از آن‌ها رساله‌ای به نام *المنهد علی المنفد* اثر خلیل احمد سهارنپوری بود.^۵

از آن زمان تاکنون، رویارویی فکری و عقیدتی در میان این دو گروه جریان دارد که در نتیجه آن، فرهنگ اسلامی پنجاب پاکستان دچار فرقه‌گرایی و تنش‌های مذهبی، اجتماعی و سیاسی شده است. هدف مقاله حاضر، شناخت وجوه تمایز و تشابه فکری و عقیدتی این دو گروه در پنجاب پاکستان است. به نظر می‌رسد با وجود اشتراکات زیاد، به دلیل تقابل بنیادین این دو گروه، تعامل چندانی بین آنان وجود نداشته است و این روند در حوادث مذهبی و سیاسی آن دوره، تأثیرگذار بوده است. دوره زمانی این مقاله به این دلیل، انتخاب

۱. شاهجهان پوری، *اعلیحضرت کی تاریخ گوئی*، ص ۱۱.

۲. اویسی، *اعلیحضرت کا قلمی جہاد*، ص ۱۱.

۳. شاهجهان پوری، *اعلیحضرت کی تاریخ گوئی*، ص ۸-۹.

۴. همان، ص ۹.

۵. ر.ک: سهارنپوری، *المنهد علی المنفد (عقاید اهل سنت و جماعت)*، مقدمه؛ قادری، *عقاید*

و نظریات، ص ۴۰.

شده است که در این زمان، درگیری‌های فرقه‌ای به اوج خود رسیده بود و گروه‌های تکفیری، فعالیت‌های تروریستی را افزایش داده بودند.

۲. پیشینه تحقیق

پیش از این، جنبه‌هایی از تفکر بریلوی به وسیله محققان بررسی شده است. آثاری مانند عقاید و مسائل نوشته مفتی عبدالقیوم هزاروی،^۱ اعلی حضرت پرایک سو پچاس اعتراضات کی منہ تور جوابات نوشته محمد جهانگیر نقشبندی،^۲ الادیوبندیت نوشته عبدالعزیز محدث مرادآبادی،^۳ آئینه دیوبندیت نوشته ابونعمان زبیر صادق آبادی،^۴ پاکستان کی دینی مسالک نوشته ثاقب اکبر،^۵ اسلام و سیاست در پاکستان نوشته محمد احمدی منش،^۶ فرقه بریلویت پاک و هند کا تحقیقی جائزہ نوشته محمد الیاس گهمن،^۷ عقاید و نظریات نوشته محمد عبدالحکیم قادری،^۸ اعلی حضرت کون؟ نوشته شکیل الرحمن مصباحی در این باره نوشته شده‌اند. با این حال، رویاری عقیدتی و فکری بریلوی‌ها با دیوبندی‌ها در پنجاب پاکستان از ۱۹۴۷ تا ۲۰۱۵ میلادی، موضوعی است که هم‌چنان، نیاز به واکاوی دارد و در این مقاله به آن می‌پردازیم.

۳. مفهوم شناسی

رویاری: رویاری در این مقاله، رویاری مستقیم یا درگیری احساسی یک یا چند فرد با فرد یا افراد دیگر در یک گروه است که واژه‌های مترادف آن تقابل، صف آرائی، معارضه و در مواردی، تعامل است که معنای دو طرفینی در این واژه نهفته است.^۱ جغرافیای مذهبی پنجاب: پنجاب یکی از پرجمعیت‌ترین، ایالت‌های پاکستان است. اسلام، دین رسمی پنجابی‌ها است که بین فرق مختلف تقسیم شده است^۲ و بیشتر آن‌ها،

۱. بدخشانی، فیروزاللغات فارسی-اردو، ص ۴۸۵؛ دهخدا، دهخدا، لغتنامه دهخدا، واژه رویاری.

۲. رک: احمدی منش، اسلام و سیاست در پاکستان، ص ۱۴۹.

بریلوی هستند.^۱ بیشتر مسلمانان پنجاب برای پیران (سادات و امامزادگان) و صوفیان (اولیاءالله؛ اعم از سادات و غیر سادات) مانند پیامبر ﷺ و امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام احترام قائل هستند و با آن‌ها روابطی، مانند رابطه صحابه و پیامبر برقرار می‌کنند.^۲ جایگاه مذهب را در این سرزمین از این نکته می‌توان درست درک کرد که در تاریخ پنجاب از سلطنت دهلی (۶۰۲-۹۳۲ق. / ۱۲۰۶-۱۵۲۶م.) تا پایان حکومت انگلیسی‌ها (۱۳۲۶ق. / ۱۹۴۷م.) و پس از تقسیم هند، همه دولت‌های پاکستان به دنبال کسب حمایت سادات و سجاده‌نشین‌ها^۳ بوده‌اند.

آن‌ها در مجلس پاکستان تأثیر فراوانی دارند و بسیاری از آن‌ها، نمایندگان مجلس هستند. یکی از نمونه‌های مشهور تأثیر تصوف در دولت‌های پاکستان، یوسف رضا گیلانی نخست وزیر پاکستان از ۲۵ مارس ۲۰۰۸م. تا ۱۹ ژوئن ۲۰۱۲م. وارث سلسله قادریه گیلانی در ملتان^۴ است.^۵ علاوه بر این علما، قوالان، نعت خوانان، قاریان، حافظان، نوحه خوانان، ذاکران و دیگر چهره‌های مذهبی در جامعه پنجاب از جایگاهی ویژه برخوردارند که این امر نشان دهنده اهمیت مذهب در جامعه پنجاب پاکستان است.

1. Andreas, The Shias of Pakistan. (An Assertive and Beleaguered Minority) p389.

۲. مصاحبه شخصی با حجة الاسلام سید افتخار حسین نقوی، قم، شعبان ۱۴۲۶ ق. به نقل از

عارفی، شیعیان پاکستان، ص، ۴۷۹. *تال جامع علوم انسانی*

۳. آن کسی که بعد از رحلت صوفی، خلیفه و محافظ مرقدش است.

۴. در ملتان، مزارات اولیاءالله بی شمارند و به همین دلیل، ملتان را مدینه الاولیاء می‌گویند (برای

اطلاعات بیشتر ر.ک: گیلانی، *مُرَقِع مُولتان*، ص ۲۱۷-۲۰۲).

۵. گیلانی، *چاه یوسف سی صد*، ص ۱۳.

۶. خوانندگان یکی از شاخه‌های موسیقی عرفانی هستند که بیشتر در کشور پاکستان رواج دارد.

۴. مروری بر تاریخچه و زمینه‌های شکل‌گیری بریلویه و دیوبندیہ

بنیان‌گذار فرقه صوفی مشرب بریلویت^۱، احمد رضا خان بریلوی (۱۲۳۵-۱۳۰۰ ه.ش. / ۱۸۵۶-۱۹۲۱ م.)^۲ ملقب به عبدالمصطفی از عرفا، دانشمندان و مؤلفان شبه قاره است.^۳ او تباری افغانی داشت^۴ و در بریلی، ایالت اترپرادش در شمال هند به دنیا آمد و همان‌جا درگذشت.^۵ او پیرو مذهب حنفی و طریقه قادری بود.^۶ بنابر این، بریلوی‌ها از نظر فقهی حنفی مذهب و از نظر کلامی اشعری هستند^۷ و به گفته بعضی از منابع، ماتریدی هستند.^۸

1. See: Andreas T. Rieck, *The Shias of Pakistan (An Assertive and Beleaguered Minority)* p xvii.

۲. بریلوی، احمد رضا خان، فتاویٰ رضویہ، ص ۱۲؛ *حیات اعلیٰ حضرت*، ج ۱، ص ۱، به نقل از ظہیر، بریلویت (تاریخ و عقاید)، ص ۲۷؛ بریلوی، احکام شریعت، ص ۱۲.

۳. احمد رضا خان، شخصیتی بارز و برجسته در تاریخ اسلامی هند است که بیش از هزار جلد کتاب نوشت (ندوی، *نزہۃ الخواطر و بہجۃ المسامع والنواظر*، ج ۸، ص ۴۰)؛ او دانشمند، پژوهش‌گر، متفکر، فقیہی روشن‌گر، صوفی متقی و مصلحی قاطع بود (شاهجہان پوری، *اعلیٰ حضرت کی تاریخ گوئی*، ص ۱۸؛ مصباحی، *امام احمد رضا اور اصلاح معاشرہ*، ص ۱۶ به بعد؛ القادری نسیم البستوی، *مجدد اسلام بریلوی*، ص ۳۲)؛ البتہ مخالفان احمد رضا خان معتقدند کہ او، نوکر برطانوی‌ها بود و می‌خواست بین مسلمانان اختلاف پیدا کند (رک: ظہیر، *بریلویت (تاریخ و عقاید)*، ص ۶۳).

۴. گھمن، *فرقہ بریلویت پاک و هند کا تحقیقی جائزہ*، ص ۳۰-۳۱.

۵. رک: مصباحی، *اعلیٰ حضرت کون*، ص ۱۰.

۶. گھمن، *فرقہ بریلویت پاک و هند کا تحقیقی جائزہ*، ص ۴۰۱ - ۴۰۳.

۷. اکبر، *پاکستان کی دینی مسالک*، ص ۳۷.

۸. عبدالباقی، *واقع المدارس الدینیۃ الاہلیۃ فی پاکستان*، ص ۴۰؛ عبدالله، *دیوبندی بریلوی اختلاف*

کا حل، ص ۸.

علاوه بر این، آن‌ها که حنفی مذهب هستند، خیلی به دنبال خط‌کشی‌های کلامی نیستند^۱ و چندان اعتقادی به تقسیم‌بندی‌های ماتریدی و اشعری ندارند.

هم‌چنین، نام فرقه دیوبندیت از مدرسه دارالعلوم دیوبند گرفته شده است^۲ که در محلی به نام دیوبند، بخشی از شهر سهارنپور در ایالت اترپردیش هند در مسجد چته^۳ قرار داشت. این مدرسه شبانه روزی در پانزدهم محرم سال ۱۲۸۳ق. / ۱۸۶۷م. به وسیله شیخ قاسم (د. ۱۸۸۰م. / ۱۲۹۷ق.)^۴ و به کمک شیخ رشید احمد گنگوهی (د. ۱۹۰۵م. / ۱۳۲۳ق.)^۵ به عنوان حامی معنوی آن، تأسیس شد.^۶ یکی از اهداف ساخت این مدرسه، ایستادگی در برابر هجوم فرهنگی استعمار بود.^۷

۱. اکبر، پاکستان کی دینی مسالک، ص ۳۷.

۲. برای اطلاعات بیشتر، رک: رضوی، سید محبوب، تاریخ دارالعلوم دیوبند، ص ۱۰؛ ادروی، دارالعلوم دیوبند احیاء اسلام کی عظیم تحریک، ص ۱۰؛ بخاری، پاکستان اور علمای دیوبند، ص ۲۵.

3. Chatah.

۴. برای اطلاعات بیشتر از زندگی‌نامه و فعالیت‌های محمد قاسم نانوتوی، رک: گیلانی، سیری در زندگی حضرت امام مولانا قاسم نانوتوی، ص ۱۵؛ هم‌چنین، رک:

<https://ur.wikipedia.org>

۵. برای اطلاعات بیشتر از زندگی‌نامه ایشان، رک: <https://pnb.wikipedia.org>

۶. اکرام، موج کوثر، ص ۲۰۰، ۲۰۶؛ سید محبوب رضوی، تاریخ دیوبند، ص ۷۵، به نقل از عارفی، شیعیان پاکستان، ص ۶۱؛ محمد قاسم نانوتوی و رشید احمد گنگوهی تحت تأثیر مکتب شاه ولی‌الله دهلوی قرار داشتند و از علمای تراز اول بودند (ملازهی، بررسی مکاتب و احزاب اسلامی در پاکستان، ص ۵۲).

۷. اکبر، پاکستان کی دینی مسالک، ص ۹۴-۹۵؛ پیری و درانی، پیدایش تفکر دیوبندی در هندوستان و تأثیر آن بر بلوچستان ایران، ص ۲۲.

دیوبندی‌ها در فقه، حنفی^۱ و در کلام، اشعری و ماتریدی هستند^۲ ولی در شبهه قاره، شیخ احمد بن عبدالاحد سرهندی (د. ۱۶۲۴م/۱۰۳۳ق.) و شاه ولی‌الله دهلوی (د. ۱۷۰۳م/۱۱۱۵ق.) را رهبر روحانی خود می‌دانند.^۳ شاه ولی‌الله مجذوب ابن تیمیه (د. ۱۳۲۸م/۷۲۸ق.) بود.^۴ شاه اسماعیل، نوه شاه ولی‌الله (د. ۱۸۳۱م/۱۲۴۶ق.) یک قیام مردمی علیه قدرت‌های استعماری به راه انداخت که به شدت به دست اشغال‌گران انگلیسی سرکوب شد.^۵ او توانست علاوه بر عقاید سیاسی، دیدگاه‌های دینی خود را در شبهه قاره هند رواج دهد که در نتیجه آن، مدرسه دیوبند تأسیس گردید و عالمان و دانش‌آموختگان این مدرسه، دیوبندی نامیده شدند.

در شبهه قاره هند میان اهل سنت حنفی، دو گروه وجود دارد و به گفته بعضی از منابع، بزرگ‌ترین گروه اهل سنت و جماعت را بریلوی می‌نامند که در مورد آن، آرای علمای اهل سنت متفاوت است. بعضی از عالمان می‌گویند که عنوان بریلوی یکی از عناصر شناخت ما است و به داشتن این عنوان^۶ مفتخریم و همان طور که اهل سنت در اوایل

۱. سهارانپوری، المنهد علی المنفد (عقاید اهل سنت و جماعت)، ص ۲۴.

۲. سهارانپوری می‌گوید: اولاً باید دانست که ما و مشایخ اهل سنت و همه جماعت ما بحمد الله در فروعات مقلد حضرت امام اعظم ابوحنیفه نعمان بن ثابت رضی الله تعالی عنه هستیم و در اصول و عقاید پیرو امام ابوالحسن اشعری و امام ابو منصور ماتریدی رضی الله عنهما هستیم (همان، ص ۱۶)؛ پیری و درانی، پیدایش تفکر دیوبندی در هندوستان و تأثیر آن بر بلوچستان ایران، ص ۱۶؛ فرمانیان، «بررسی تطبیقی تحلیل خلق افعال عباد در کلام ماتریدی و دیوبندیه»، انسان پژوهی دینی، ش ۳۸، چکیده.

۳. سرافراز، جنبش طالبان از ظهور تا افول، ص ۱۱۱؛ قاسمی، علمای دیوبند و منهاجه، ص ۶۹.

۴. رک: نظامی، شاه ولی‌الله کی سیاسی مکتوبات، ص ۱۷؛ کلام ابن تیمیه به دست عبدالعزیز اردبیلی، یکی از مریدان ابن تیمیه به هند وارد شد (عزیز احمد، تاریخ تفکر اسلامی در هند، ص ۱۰).

۵. ملازهی، بررسی مکاتب و احزاب اسلامی در پاکستان، ص ۵۲.

۶. اکبر، پاکستان کی دینی مسالک، ص ۱۲-۱۳.

اسلام برای شناخت خود پسوند «حنفی» را با خود اضافه کردند، ما در شبهه قاره هند برای شناخت اهل سنت اصیل و برای سپاس از احسانات احمد رضا خان در حق اهل سنت، پسوند بریلوی را اضافه کرده ایم^۱. البته بعضی‌ها در مورد آن بلا تکلیف هستند، ولی بعضی دیگر از دانشمندان اهل سنت این عنوان را قبول ندارند^۲. آن‌ها معتقدند، ما همان اهل سنت و جماعت^۳ هستیم که در طول تاریخ بوده‌ایم و چنین برخورد را درباره پسوند دیوبندی می‌توان از منابع مختلف یافت^۴.

۵. وجوه تمایز و توافق دو فرقه بریلویه و دیوبندیه

عقاید بریلویه بر محور تسنن و تصوف استوار بوده است و آن‌ها کتاب‌های زیادی در این حوزه نوشته‌اند^۵ که بخش‌هایی از این کتاب‌ها، نشان دهنده تعصب و اختلاف آن‌ها با دیوبندیه است. به گفته محمد فیض اویسی، احمد رضا خان بیش از دویست جلد کتاب در

۱. نقشبندی، اعلیٰ حضرت پر ایک سو پچاس اعتراضات کی منہ تور جوابات، ص ۳۹.

۲. مصاحبه از دکتر راشد عباس تقوی، ۶ آوریل ۲۰۱۸م؛ اکبر، پاکستان کی دینی مسالک، ص ۱۲-۱۳.

۳. اهل سنت و جماعت معتقدند، وقتی رسول خدا ﷺ فرمودند: بعد از من، اتم در هفتاد و سه فرقه، تقسیم خواهد شد که یکی از آنان، اهل بهشت است. صحابه پرسیدند: یا رسول الله آن فرقه کیست؟ حضرت فرمود: آن کسی است که بر راه من و صحابه من خواهد بود (صوف، بین السنه و الشیعه، ص ۵۲-۵۳؛ سهارانبوری، المنهد علی المنفد (عقاید اهل سنت و جماعت)، ص ۲۴).

۴. اکبر، پاکستان کی دینی مسالک، ص ۹۸.

۵. مانند: عبدالحق محدث دهلوی، تکمیل الایمان؛ احمد یار خان نعیمی، جاء الحق؛ عبدالقیوم هزاروی، العقاید والمسائل؛ محمد ظفر عطاری، حق یرکون؟؛ طاهر القادری، ایمان بالرسالت؛ علاوه بر این برای مطالعه و دانلود کتاب‌های عقیدتی و مناظراتی بریلویه، رک: سایت اینترنتی به نام اعلیٰ حضرت نیت ورک:

<http://www.alahazratnetwork.org/modules/worksonalahazrat/category.php?categoryid=1>

رد عقاید دیوبندیه و اهل حدیث نوشته است. او در بعضی از این کتاب‌ها برای دفاع از عقاید خود و رد عقاید دیوبندیه و اهل حدیث، بیش از دویست دلیل می‌آورد.^۱ برای تبیین رویارویی عقیدتی و فرهنگی این دو فرقه در پنجاب مناسب است از برخی کتاب‌های معاصر هم‌چون، *عقاید و مسائل* نوشته مفتی عبدالقیوم هزاروی، *اعلی‌حضرت پرایک سو پچاس اعتراضات کی منہ تور جوابات* نوشته محمد جهانگیر نقشبندی، *الادیوبندیت* نوشته عبدالعزیز محدث مرادآبادی و *آئینہ دیوبندیت* نوشته ابونعمان زبیر صادق آبادی استفاده شود.

پس از آشنایی با گرایش فقهی و کلامی فریقین که در بسیاری از نوشته‌های معاصر^۲ بررسی شده است، مشخص شد ایمان به توحید، رسالت، معاد، زیارت قبر پیامبر ﷺ، توسل، شفاعت، حیات پیامبر ﷺ در قبر، عرضه اعمال امت بر پیامبر ﷺ، اعتقاد به نبی و رسول بودن پیامبر اکرم ﷺ در قبر و تقلید، اساسی‌ترین عقیده‌های عالمان دیوبندیه است.^۳ بین دیوبندی‌ها، دو گروه وجود دارد. یکی با نام حیاتی، حامل عقاید بالا هستند و دیگری مماتی هستند که بیشتر عقاید بیان شده را شرک و بدعت می‌دانند.^۴ آن‌ها باور دارند، حضور پیامبر ﷺ در هر مکان نیست؛ زیرا حاضر و ناظر بودن را صفتی الهی

۱. *الدولتہ المکیہ*، ص ۱۶۹، به نقل از اویسی، *اعلی‌حضرت کا قلمی جہاد*، ص ۳.

۲. رک: فرمانیان و نیاکوش، «بررسی تطبیقی تحلیل خلق افعال عباد»، *انسان پژوهی دینی*، ش ۳۸، چکیده؛ سهارانیوری، *المنہد علی المنفد (عقاید اهل سنت و جماعت)*، ص ۱۶؛ پیری و درانی، *پیدایش تفکر دیوبندی در هندوستان و تأثیر آن بر بلوچستان ایران*، ص ۱۶؛ مصطفائی و فرمانیان، *توسل از دیدگاه دیوبندیه*، ص ۱۱۵.

۳. کاظمی، «گزارشی از نقد رساله عقائد علمای دیوبندی»، *پژوهش نامه تقد و هابیت*، سراج منیر، ش ۲۱، ص ۱۷۳.

۴. محب الله و خان محمد، *مماتی فتنہ (علمای دیوبند کی نظر میں)*، ص ۶.

می‌دانند، معجزات انبیا را انکار می‌کنند^۱ و قرآن و حدیث را تنها مرجع احکام دین می‌دانند.^۲ به گفته بریلوی‌ها، اصل دیوبندیت همین است؛ زیرا دیدگاه مماتی‌ها به بنیان‌گذاران این مکتب نزدیک‌تر است.^۳ در ادامه تشابهات و تمایزات دو این فرقه را در اساسی‌ترین، عقاید اسلامی بررسی می‌کنیم.

۵-۱. توحید

منابع معتبر این دو فرقه نشان می‌دهند، هر دو فرقه در عقیده توحید، تعامل و تقابل مشهود دارند. دیوبندی‌های شبه‌قاره هند از نظر فکری و عقیدتی معتقد هستند خدا یکی است، او از اوصاف مخلوق منزّه است و از نشانه‌ها و علامات نقص و حدوث مبرا است. بنابراین، او جسم نیست^۴ و هیچ یک از صفات او را نمی‌توان به پیامبران و قدیسین نسبت داد؛ زیرا آن‌ها تنها می‌توانند شفیع باشند، ولی نمی‌توان به آنان متوسل شد یا از آنان استمداد نمود. در باور آن‌ها، اساس عقیده دینی، قرآن و حدیث است و سایر منابع، جنبه تکمیلی دارند^۵، اما بریلویه با تفاوت‌هایی معتقد هستند که آن‌ها توسل به اولیا و شفاعت را شرک نمی‌دانند.^۶ آن‌ها خداوند را مختار کل می‌دانند، کسی که هیچ چیزی بر او واجب نیست، حتی فرستادن انبیا و رسولان برای هدایت بشر.^۷

۱. تفسیر ابن کثیر، جزء ۲۰، ص ۴۳، به نقل از عبدالله، دیوبندی بریلوی اختلاف کا حل، ص ۲۴.

۲. قاسمی، علمای دیوبند و منہاجه، ص ۱۶۲، ۱۶۹؛ عبدالله، دیوبندی بریلوی اختلاف کا حل، ص ۱۹.

۳. مراد آبادی، الدیوبندیت، ص ۱۱.

۴. سهارنپوری، عقاید اهل سنت و جماعت در رد وهابیت و بدعت، ص ۲۷، سؤال سیزدهم و چهاردهم.

۵. شریف، تاریخ فلسفه در اسلام، ص ۱۵.

۶. هزاروی، عقاید و مسائل، ص ۲۳.

۷. همان، ص ۲۵.

دیوبندیه درباره عقیده توحید، دیدگاه‌های متفاوتی با بریلویه دارند که یکی از آن‌ها، امکان دروغ گفتن خداوند است.^۱ بریلوی‌ها می‌گویند که یکی از عالمان برجسته دیوبندیه به نام رشید احمد گنگوهی در کتاب *براهین قاطعه* بر این باور است که از خداوند قدوس، امکان کذب ممکن است^۲ و یا این که پیامبر ﷺ در زندگی خویش، لغزش‌ها و خطاهایی داشته است که روز دهم محرم، خداوند آن را بخشیده است.^۳ بریلویه عقیده دارند که دیوبندی‌ها با داشتن چنین عقایدی در مورد توحید و رسالت دچار خطا شده‌اند.^۴ در مقابل دیوبندیه، بریلویه را در عقیده به توحید و رسالت، گرفتار شرک و فاصله گرفتن از توحید خالص می‌دانند.^۵

۵-۲. نبوت

نوشته‌های این دو فرقه نشان می‌دهند، بیشترین اختلاف ایشان در موضوع نبوت است. بریلوی‌های پنجاب اعتقاد دارند، عشق مصطفی ﷺ ریشه اصلی ایمان است که همه دیانت، گرد او طواف می‌کند.^۶ بریلویه با رویکردی صوفیانه، مقام پیامبر ﷺ را بعد از خدا از همه بلندتر می‌دانند. آن‌ها معتقدند، نور پیامبر ﷺ قبل از همه خلق شده است و ایشان علم غیب به تمام چیزها در تمام مکان‌ها دارد. علم پیامبر ﷺ علم ماکان و مایکون است. آن‌ها پیامبر ﷺ را تنها موجود مرتبه ایجاد می‌دانند که تمام خلاق، عکس و سایه

۱. نقشبندی، *اعلی حضرت پر ایک سو پچاس اعتراضات کی منہ تور جوابات*، ص ۸؛ مراد آبادی، *الدیوبندیات*، ص ۱۱.
۲. *براهین قاطعه*، ص ۵۱، به نقل همان، ص ۱۱-۱۲؛ البته سهارنپوری در پاسخ یک سؤال گفت: ما چنین عقیده‌ای نداریم (سهارنپوری، *عقاید اهل سنت و جماعت در رد وهابیت و بدعت*، ص ۴۲).
۳. عبدالستار، *شهادت حسین*، ص ۲۸.
۴. اویسی، *اعلی حضرت کا قلمی جهاد*، ص ۳.
۵. نقشبندی، *اعلی حضرت پر ایک سو پچاس اعتراضات کی منہ تور جوابات*، ص ۱۰.
۶. همان، ص ۷؛ هزاروی، *عقاید و مسائل*، ص ۳۲.

آن است و ملائکه شررهای نور او هستند. پیامبر ﷺ مظهر صفات الهی و محیی ارواح است و از او جن، انس، عرش و کرسی به وجود آمده است. بنابراین، پیامبر ﷺ حق تصرف در کون را دارد و همه عالم به سبب وجود او به وجود آمده است.^۱

بنابراین، استغاثه و استعانت از پیامبر ﷺ و تمام اولیای الهی نزد ایشان جایز است؛ چرا که پیامبر ﷺ دافع بلا، معطی عطا و خاتم انبیا است.^۲ محمد قاسم نانوتوی، بنیان گذار مدرسه دیوبند در کتابی آورده است که خاتم انبیا فقط حضرت محمد ﷺ است، اگرچه بعد از او، نبی هم وجود داشت.^۳ نزد بریلویه داشتن چنین عقایدی، اعلام تحقیر پیامبر ﷺ و انکار ختم نبوت او است.^۴ دیوبندیه با بیشتر عقاید ایشان متفق نیستند و می‌گویند که احمد رضا خان، عقایدی افراطی داشته است و حتی مرگ انبیا را انکار کرده است.^۵

بعضی از منابع دیوبندیه آورده‌اند که پیامبر اکرم ﷺ و سایر انبیا ﷺ همان گونه که در دنیا و حیات ظاهری نبی و رسول بودند، بعد از وفات و در قبور مبارکه خود هم نبی و رسول هستند.^۶ نماز می‌خوانند^۷ و اعمال امت بر پیامبر ﷺ عرضه می‌شود.^۸

۱. ظهیر، بریلویت (تاریخ و عقاید)، ص ۱۰۰-۱۰۱، ۳۲۸؛ نجم القادری، امام احمد رضا اور عشق مصطفی، ص ۳۲۸؛ هزاروی، عقاید و مسائل، ص ۱۲۴.

۲. همان، ص ۱۰۰.

۳. ظهیر، بریلویت (تاریخ و عقاید)، ص ۲۱۴-۲۱۵.

۴. قادری، جماعت اهل سنت پاکستان، ص ۱۴.

۵. نقشبندی، اعلیٰ حضرت پر ایک سو پچاس اعتراضات کی منہ تور جوابات، ص ۱۰.

۶. رک: سهارنیوری، عقاید اهل سنت و جماعت در رد وهابیت و بدعت، ص ۲۱-۲۲، پاسخ سؤال پنجم؛ کاظمی، «گزارشی از نقد رساله عقائد علمای دیوبندی»، پژوهش نامه تقد وهابیت، سراج

منیر، ش ۲۱، ص ۱۸۰؛ اکبر، پاکستان کی دینی مسالک، ص ۱۱۲.

۷. محب الله و خان محمد، مماتی فتنه (علمای دیوبند کی نظر مین)، ص ۶.

۸. کاظمی، «گزارشی از نقد رساله عقائد علمای دیوبندی»، پژوهش نامه تقد وهابیت، سراج منیر، ش ۲۱، ص ۱۸۰.

در پنجاب پاکستان به دلیل وجود چنین اختلاف عقایدی درباره توحید و رسالت، این دو گروه همواره در تنش عقیدتی و فکری بوده‌اند که یکی از نمونه‌های آن در سال ۱۹۵۷م. است. در این سال، دیوبندیه به بریلوی‌ها پیشنهاد دادند که همه با هم از دولت پاکستان تقاضا کنند که روز تولد خلیفه دوم در کشور، تعطیل رسمی اعلام شود، اما بریلوی‌ها در پاسخ گفتند:

طبق عقاید دیوبندیه، وقتی بزرگ‌داشت سال‌روز تولد پیامبر ﷺ، عرس شریف (جشنواره) و ... بدعت است، پس چگونه بزرگ‌داشت سال‌روز تولد عمر مستحب شده است و چرا برای انجام کاری که طبق عقیده شما بدعت است، تلاش می‌کنید؟^۱

بر اساس باور بریلویه، دیوبندیه فرقه‌ای مهاجم است که همواره با نمایش توحید خالص در پنجاب در حق اهل سنت و جماعت ستم روا داشته است تا استفاده نادرستی از شناخت اهل سنت کنند^۲ که یکی از نمونه‌های آن، تأسیس دوباره سازمان سواد اعظم در سال ۱۹۸۱م. است که پیش از آن، سازمانی با همین اسم از طرف بریلوی‌ها فعال بود.^۳ از دیگر مباحث اختلافی در میان این دو فرقه افضلیت، اعلییت و خاتمیت پیامبر ﷺ^۴، نور یا بشر بودن پیامبر ﷺ^۵، حیات برزخی پیامبر ﷺ^۶، حاضر و ناظر بودن پیامبر ﷺ^۷، تکفیر

1. Andreas, The Shias of Pakistan (An Assertive and Beleaguered Minority) p97.

۲. طبق دیدگاه برویلویه، اهل سنت حقیقی و اصلی فقط بریلویه هستند که در جامعه اسلامی پنجاب پاکستان دارای عزت و احترام زیادی هستند، ولی دیوبندیه درحالی که اهل سنت اصلی نیستند، باز هم ادعای اهل سنت می‌کنند تا این‌که حمایت مردم را جلب کنند.

3. Ibid, p 232.

۴. کاظمی، «گزارشی از نقد رساله عقائد علمای دیوبندی»، پژوهش نامه نقد وهابیت، سراج منیر، ش ۲۱، ص ۱۸۱-۱۸۲.

۵. محب‌الله و خان محمد، ممانتی فتنه (علمای دیوبند کی نظر مین)، ص ۴، ۱۱؛ کاظمی، «گزارشی از نقد رساله عقائد علمای دیوبندی»، پژوهش نامه نقد وهابیت، سراج منیر، ش ۲۱، ص ۱۷۸؛ عبدالله، دیوبندی بریلوی اختلاف کا حل، ص ۲۶.

مسلمانان^۱، علم غیب پیامبر ﷺ^۲، توسل به پیامبر ﷺ^۳، شفاعت پیامبر ﷺ^۴، شنیدن انبیا در قبر^۵، زیارت قبور انبیا و اولیا^۶، خواندن کتاب‌های مختص صلوات و زیارت پیامبر ﷺ^۷، عتبات صوفیا و اولیاء الله را کمک مالی کردن، گسترش معارف کتاب و سنت^۸، جشن مولد النبی ﷺ^۹، خواب و رؤیای پیامبر اکرم ﷺ^{۱۰} و بوسیدن انگشتان هنگام شنیدن اسم پیامبر ﷺ^{۱۱} است.

۱. طبق فتوای احمد رضا خان، شیعه رافضی، قادیانی، منافق، نیجری، چک‌ژالوی، دیوبندی و وهابی همه کافر مرتد و از کفار بدتر هستند (ر.ک: بریلوی، احکام شریعت، مسئله ۳۳، ۴۵؛ قاسمی، علمای دیوبند و منهاجه، ص ۱۶۲، ۱۶۹؛ عبدالله، دیوبندی بریلوی اختلاف کا حل، ص ۱۹).
۲. طالب الرحمن، الدیوبندیه (تعریفها - عقاید)، ص ۶۷؛ سهارنپوری، المنهد علی المنفد (عقاید اهل سنت و جماعت)، ص ۴۱ - ۴۸.
۳. قاسمی، مسائل شرک و بدعت (قرآن و حدیث کی روشنی مین)، ص ۱۳۹.
۴. کاظمی، «گزارشی از نقد رساله عقائد علمای دیوبندی»، پژوهش نامه نقد وهابیت، سراج منیر، ش ۲۱، ص ۱۷۵؛ عبدالله، دیوبندی بریلوی اختلاف کا حل، ص ۱۹ - ۲۳.
۵. کاظمی، «گزارشی از نقد رساله عقائد علمای دیوبندی»، پژوهش نامه نقد وهابیت، سراج منیر، ش ۲۱، ص ۱۷۵.
۶. مصطفائی و فرمانیان، توسل از دیدگاه دیوبندیه، ص ۱۰۳.
۷. النسائی، وفات النبی، ص ۶۸ - ۶۹.
۸. کاظمی، «گزارشی از نقد رساله عقائد علمای دیوبندی»، پژوهش نامه نقد وهابیت، سراج منیر، ش ۲۱، ص ۱۸۲؛ قاسمی، مسائل شرک و بدعت (قرآن و حدیث کی روشنی مین)، ص ۲۰۰.
۹. کاظمی، «گزارشی از نقد رساله عقائد علمای دیوبندی»، پژوهش نامه نقد وهابیت، سراج منیر، ش ۲۱، ص ۱۸۳؛ عبدالله، دیوبندی بریلوی اختلاف کا حل، ص ۴۹ تا ۵۱؛ مرادآبادی، الدیوبندیه، ص ۱۲۰.
۱۰. کاظمی، «گزارشی از نقد رساله عقائد علمای دیوبندی»، پژوهش نامه نقد وهابیت، سراج منیر، ش ۲۱، ص ۱۸۳.
۱۱. بریلوی، احکام شریعت، ص ۱۲۲، مسئله ۴۲؛ هزاروی، عقاید و مسائل، ص ۱۲۹.

۳-۵. مهدی و مهدویت

جایگاه صحابه، امام مهدی، وحدت وجود و تصوف از موضوعات اختلافی در میان این دو فرقه است. بریلویه و دیوبندیه تمامی صحابه را متقی، عادل، مورد احترام و حجت خدا می‌دانند، رفتار آن‌ها را معیار سنجش افراد قرار می‌دهند^۱ و کسی که صحابه را کافر بداند از اهل سنت نمی‌دانند.^۲ با این حال، هر دو فرقه، یکدیگر را به توهین کردن به صحابه متهم می‌کنند. بریلویه معتقد هستند که دیوبندیه هنگام نیاز به صحابه دروغ می‌بندند^۳، اما دیوبندیه بر این باور هستند که بریلوی‌ها، احمدرضا خان را بالاتر از صحابه می‌پندارند؛ زیرا به احمدرضا خان می‌گویند که آنچه خوبان همه دارند، تو تنها داری. دیوبندیه این نگاه را نوعی بی‌احترامی در شأن صحابه و خلفای نخستین می‌دانند.^۴

به اعتقاد بریلویه و دیوبندیه، مهدویت و امام مهدی از عقاید قطعی است و مهدی در آخر الزمان، دنیا را با عدل و انصاف پر خواهد کرد، همان‌طور که قبل از آن با ظلم و جور پر شده است. آن‌ها معتقدند که او از نسل فاطمه علیها السلام متولد خواهد شد و حکومت خود را از عربستان آغاز خواهد کرد و در جهان گسترش خواهد داد.^۵ بریلوی‌ها باور دارند، امامت یکی از مهم‌ترین نیازهای جامعه بشری است و برای هدایت بشر و انتظام مملکت، وجود امام ضروری است. با این توضیح که امام باید در جامعه حضور داشته باشد و امام غایب برای جهانیان فایده‌ای ندارد.^۶ علاوه بر این، آن‌ها معتقدند که امامت مخصوص به خاندان قریش است.^۷

۱. عبدالله، دیوبندی بریلوی اختلاف کا حل، ص ۱۶۷-۱۷۴.

۲. مرادآبادی، الدیوبندیت، ص ۱۱۰؛ هزاروی، عقاید و مسائل، ص ۳۱.

۳. صادق آبادی، آئینه دیوبندیت، ص ۵۲-۵۳.

۴. ظهیر، بریلویت (تاریخ و عقاید)، ص ۷۳.

۵. اکبر، ص ۴۲، ۱۱۷.

۶. هزاروی، عقاید و مسائل، ص ۲۷.

۷. همان، ۲۸.

۴-۵. وحدت وجود یا وحدت شهود

نزد بریلوی‌ها نظریه وحدت وجود شیخ اکبر محی الدین محمد ابن العربی الحاتمی الطائی الاندلسی (د. ۱۱۶۵ م./ ۵۶۰ ه.ق.) دارای اهمیت بسیار است. آن‌ها معتقدند، ابن عربی به توصیه مستقیم پیامبر ﷺ این نظریه را در کتاب *فصوص الحکم* آورده است و آن را برای عالمان و خواص تشریح کرده است.^۱ احمدرضا خان معتقد است در مرتبه وجود غیر از ذات حق وجودی نیست و تمام خلائق، عکس و سایه آن وجود هستند.^۲ این در صورتی است که بعضی از عالمان بزرگ دیوبندیه به جای وحدت وجود، نظریه وحدت شهود شیخ احمد سرهندی را قبول دارند.^۳

۵-۵. فاتحه و خیرات بر مردگان

احمدرضا خان معتقد بود هرگاه افراد از دنیا روند، هرچه وراثت از خوردنی یا نوشیدنی، همراه با فاتحه برای ایشان می‌فرستند و درخواست ثواب می‌کنند به آن‌ها می‌رسد. بنابراین، او می‌گفت که برای من فاتحه بخوانید و به روح من برسانید. بریلوی‌ها تاکنون بر این وصیت ایشان عمل می‌کنند. درحالی‌که نزد دیوبندی‌ها، این کار بدعت است.^۴ علاوه بر این، فاتحه خواندن در ایام و اوقات خاص برای انبیا، امامان و غیره از دیدگاه دیوبندی‌ها بدعت است.^۵

۱. طالب الرحمن، *الادیوبندیه (تعریفها - عقایدها)*، ص ۲۱۹.

2. <http://theory.blogfa.com/post-92.aspx>.

۳. نظریه وحدت وجود این است که هیچ چیز جز خدا وجود ندارد و نظریه وحدت شهود این است که همه چیز از خدا است نه خود خدا (پیری و درانی، *پیدایش تفکر دیوبندی در هندوستان و تأثیر آن بر بلوچستان ایران*، ص ۱۵).

۴. *فتاوی رحیمیه*، ج ۳، ص ۱۹۴، به نقل از قاسمی، *مسائل شرک و بدعت (قرآن و حدیث کی روشنی مین)*، ص ۱۵۲.

۵. عبدالله، *دیوبندی بریلوی اختلاف کا حل*، ص ۴۶.

۵-۶. اجتهاد و تقلید

بریلویه و دیوبندیه از لحاظ فقهی مقلد هستند و تقلید را اساسی‌ترین نیاز دین می‌پندارند.^۱ احمد رضا بریلوی فتوایی دارد که در آن، نماز خواندن پشت سر غیر مقلدین و رافضی‌ها ممنوع است.^۲ دیوبندیه جواز تقلید و ضروری بودن تقلید را اثبات می‌کنند و در این زمان، آن را بسیار ضروری می‌دانند. آن‌ها معتقدند که ترک تقلید و تبعیت از هوای نفس موجب گمراهی و ضلالت است^۳ و به همین جهت، تمام مشایخ دیوبندیه در کلیه اصول و فروع، مقلد ابوحنیفه (د. ۷۶۷م./ ۱۵۰ق.) هستند.^۴

۵-۷. عرفان و تصوف

بریلویه آمیزه‌ای از تسنن و تصوف است که تصوف در آن نمایان‌تر است. آن‌ها، صوفیان و اولیا را از انبیای الهی افضل نمی‌دانند و هرکس چنین عقیده‌ای داشته باشد در نزد بریلویه کافر است^۵، ولی تصوف در نزد دیوبندی‌ها چنین است که بعد از تحصیل عقاید، بیعت کردن با شیخ طریقتی که در شریعت راسخ العقیده، به دنیا بی‌رغبت، طالب آخرت باشد و گردنه‌ها و فراز و نشیب‌های نفس را پیموده باشد، لازم است.^۶

۵-۸. جشن‌ها و عزاه‌ها

از نظر دیوبندی‌ها، چراغان کردن کوچه و بازار در شب‌هایی هم‌چون ۱۵ شعبان، ۲۷ رمضان و غیره، بدعت و موجب اسراف است. علاوه بر این، رفتن به قبرستان در چنین

۱. صادق آبادی، آئینه دیوبندیت، ص ۴۳۹.

۲. بریلوی، احکام شریعت، ص ۱۰۰، مسئله ۵۲؛ هزاروی، عقاید و مسائل، ص ۳۰.

۳. سهارنپوری، عقاید اهل سنت و جماعت در رد وهابیت و بدعت، ص ۲۴، سؤال هشتم تا دهم.

۴. کاظمی، «گزارشی از نقد رساله عقائد علمای دیوبندی»، پژوهش نامه نقد وهابیت، سراج منیر، ش ۲۱، ص ۱۸۴.

۵. هزاروی، عقاید و مسائل، ص ۳۲.

۶. همان، ص ۱۸۴.

روزهایی و جارو کردن قبرها و غیره، نزد آن‌ها بدعت است.^۱ درحالی که نزد بریلویه، این کار پسندیده و ثواب است.^۲ هم‌چنین، بیشتر عامه^۳ بریلوی‌ها در مراسم عزاداری شهیدان کربلا، گریه می‌کنند و نذری تقسیم می‌کنند، اما نزد دیوبندیه، چنین مراسمی مخصوص روافض، حرام، شرک و بدعت است که باید جلوی آن گرفته شود.^۴

۶. رویارویی با دیگر فرق اسلامی

بریلوی‌ها در بعضی مباحث اعتقادی مانند عصمت تمامی انبیا و چهارده معصوم علیهم‌السلام،^۵ حیات برزخی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و زیارات عتبات با شیعیان پنجاب اشتراک عقیده دارند.^۶ درحالی که دیوبندی‌ها سخت‌گیر و به نظر برخی، افراط‌گرا هستند که دو فرقه شیعه^۷ و بریلوی را کافر می‌دانند،^۸ اما در نوشته‌ها و گفته‌های برخی از دیوبندیه، کمی برعکس این است.^۹

۱. آپ کی مسائل، ج ۸، ص ۱۲۹؛ نظام الفتاوی، ج ۱، ص ۱۷۲، به نقل از قاسمی، مسائل شرک و بدعت (قرآن و حدیث کی روشنی میں)، ص ۱۹۶.
۲. بریلوی، احکام شریعت، ص ۱۲۰، مسئله ۲۶.
۳. کسانی که عالم و مفتی نیستند.
۴. فتاوی محمودیه، ج ۱۲، ص ۲۰۱، به نقل از همان، ص ۱۸۷-۱۹۱.

5. <https://t.me/andeshamutaallim>

6. See: Arif Rafiq, Sunni Deobandi-Shi'i Sectarian Violence in Pakistan, p14.

۷. دیوبندی‌ها کتابی با ۷۲۸ صفحه به نام تاریخی دستاویزات در ۱۹۹۱م. به نخست وزیر وقت، نواز شریف در مجلس پاکستان تقدیم کردند که مهم‌ترین هدف آن، کافر قرار دادن شیعیان در پاکستان بود (ر.ک: فاروقی، تاریخی دستاویزات (شیعه کافر یا مسلمان؟ فیصله آپ کرین)، مقدمه کتاب).
۸. خبرگزاری فارس، «نگاهی به گروه‌ها و فرقه‌های مذهبی پاکستان»، ۸ شهریور ۱۳۹۷.

۹. مصطفائی و فرمانیان، توسل از دیدگاه دیوبندیه، ص ۱۳۰؛ صمدانی فر، اختلاف میان وهابیون و

blogfa.com/post/23

دیوبندیه،

البته دیدگاه بریلوی‌ها در مورد شیعیان منفی است و احمدرضا خان در بعضی از مسائل با شیعیان افتراقاتی داشت^۱ که مهم‌ترین آن‌ها در کتاب‌هایی است که علیه شیعه نوشت^۲ ولی باز هم دیوبندی‌ها معتقدند که بریلویه در برخی از موارد، مقلد شیعیان هستند که یکی از آنان شعارهای اعتقادی است. آن‌ها می‌گویند که در زندگی رسول الله ﷺ و زمان صحابه، فقط یک شعار الله اکبر بود، اما بعد از آن، شیعیان نعره حیدری، یا علی را اضافه کردند که در تقلید آن‌ها، بریلویه نعره رسالت، یا رسول الله و نعره غوثیه، یا غوث اعظم را اضافه کردند که یکی از واضح‌ترین موارد شرک است.^۳

احمدرضا خان مخالف جدی وهابیت، سلفیت و دیوبندیت بود^۴ و آن‌ها را تکفیر می‌کرد.^۵ از روابط فرق در جامعه پنجاب برداشت می‌شود که بعد از تأسیس پاکستان،

۱. برای دیدن اشتراکات و اختلافات بریلوی و شیعه، ر.ک: القادری، مجدد/اسلام بریلوی، ص ۳۷۰.

۲. مانند: رد الرفضة (۱۳۲۰ه.ق.)؛ الادلة الطاعة فی اذان الملائنة (۱۳۰۶ه.ق.)، اعالی الافادة فی تعزیه الهند و بیان الشهادة (۱۳۲۱ه) و جزاء الله عدوه با بانه ختم النبوة (۱۳۱۷ه.ق.). در این کتاب‌ها، ایشان به شیعیان پیشنهاد داد که به سوی صراط مستقیم برگردند و رسومات خود را که مغایر با سنت پیامبر است، ترک کنند (ر.ک: اویسی، اعلی حضرت کا قلمی جهاد، ص ۱۱)؛ او شیعه را رافضی می‌گفت و مشارکت در مجالس و محافل ایشان و سوگواری امام حسین ۷ را در ایام محرم، حرام می‌دانست (بریلوی، احکام شریعت، ص ۹۹، مسئله ۴۹)؛ علاوه بر این، او ده‌ها جلد کتاب در شأن خلفای راشدین به ویژه شیخین نوشته است (قادری، البریلویه کا تحقیقی اور تنقیدی جائزه، ص ۶۰ به بعد).

۳. عبدالله، دیوبندی بریلوی اختلاف کا حل، ص ۲۷.

۴. ر.ک: گهمن، فرقه بریلویت پاک و هند کا تحقیقی جائزه، ص ۴۷۸-۵۱۶.

۵. نقشبندی، اعلی حضرت پر ایک سو بیچاس اعتراضات کی منہ تور جوابات، ص ۳۰؛ ظہیر، بریلویت (تاریخ و عقاید)، ص ۶۲.

تقابل عقیدتی شیعه و بریلوی کمی کاسته شد،^۱ اما درباره فرق دیگر، معتقدین احمدرضا خان تاکنون بر صراط ایشان قائم هستند.^۲

دیوبندیه با اهل حدیث از بسیاری جهات، مانند عقاید مشترک درباره جهاد شبیه هستند که نمود آن در گروه‌های نظامی لشکر طیبیه، حزب مجاهدین، سپاه صحابه پاکستان، لشکر جهنگوی و تحریک طالبان پاکستان دیده می‌شود. معنای وهابیت در نزد دیوبندیه، اطاعت خالص دین خدا است که سبب اشتراک در عقاید دیوبندیه و وهابیت شده است،^۳ اما از جهات دیگری دارای تفاوت و اختلاف هستند. برخی از این موارد عبارت است از: عقل‌گرایی، طریقت^۴، اختلاف درباره تصوف، مذهب و غیره.^۵ چنین وضعیتی موجب شده است که دیوبندی‌ها، کتاب‌های بسیاری در رد عقاید وهابیت بنویسند. یکی از نمونه‌های آن، کتابی به نام *عقاید اهل سنت و جماعت در رد وهابیت* است که به قلم عالم بزرگ دیوبند، مولانا خلیل احمد سهارانپوری نوشته شده است.^۶

۱. رک: باقری، «آسیب شناسی نقش شیعیان در پاکستان (با تأکید بر حزب مجلس وحدت - مسلمین)»، پژوهش‌های منطقه‌ای، ش ۶، ص ۱۷۱؛ مجلس وحدت مسلمین، «شیعیان و بریلویه از یکدیگر حمایت می‌کنند»، مارچ ۲۰۱۸ م.

۲. حوزه علمیه عورکی، «اعتقادات اهل سنت و جماعت احناف (بریلوی)»، ص ۱؛

See: MEI Report, Sunni Deobandi - Shi'i Sectarian Violence in Pakistan, p83.

۳. مرادآبادی، *الدیوبندیه*، ص ۱۵۲-۱۵۴.

۴. آموزش فقه را شریعت و عمل به آن را طریقت و رسیدن به مغز و معنای آن را حقیقت می‌نامند. برای مثال، یادگرفتن دارو، شریعت؛ خوردن آن، طریقت و شفا یافتن بدان را حقیقت می‌نامند.

۵. تیغ، «تأثیر علمای دیوبند بر سلفیت»، *سیاست متعالیه*، ش ۴، ۱۲۷، ۱۳۱.

۶. سهارنپور، *عقاید اهل سنت و جماعت در رد وهابیت و بدعت*.

۷. تأثیر اجتماعی اختلاف آرای این دو فرقه در پاکستان

به دلیل رویارویی عقیدتی و فکری دیوبندیه و بریلویه، وحدت اسلامی در پنجاب پاکستان تحقق نیافته است و در نتیجه، ساکنان این منطقه دچار فرقه‌گرایی شده‌اند و مجبور به تحمل مصائب مختلف گردیده‌اند. بریلویه در پنجاب می‌خواهند مسلمانان، سیره رسول الله ﷺ را اسوه حسنه قرار دهد و طبق آن زندگی کنند. در حالی که بر اساس سخن بریلویه، برخی از دیوبندیه آن را قبول ندارند و آن‌ها در این حوزه دارای چند نوع عقاید هستند که هنگام ضرورت از آن استفاده می‌کنند.^۱ البته در مقابل دیوبندی‌ها به مقابله برخاسته‌اند.^۲

بنابراین در تاریخ پاکستان، مکتب دیوبندیه بزرگ‌ترین چالش در برابر مکتب بریلویه است. بریلویه از نظر جمعیتی در پاکستان در اکثریت هستند، اما به دلیل سیاسی نبودن، قدرت چندانی در عرصه سیاسی و مذهبی ندارند. جالب آن که مکتب دیوبندیه نیز از نظر فقهی پیروی مکتب ابوحنیفه است، اما بریلویان آن‌ها را تا حد کفر نکوهش می‌کنند و اگر یکی از دیوبندیان در مساجد آن‌ها نماز بخواند، محل آن را شست شو می‌دهند.^۳

۸. آغاز کننده اختلافات بین اهل سنت حنفی

بریلوی‌ها معتقدند، هیچ اختلافی بین اهل سنت حنفی در هند نبوده است، مگر این که عالمان دیوبند، آن را آغاز کرده‌اند. آن‌ها کتاب‌هایی نوشتند که در آن‌ها به خدا و پیامبران به ویژه پیامبر آخر ﷺ جسارت کردند و در نتیجه، میان اهل سنت حنفی، اختلاف رخ داد.^۴ عقاید و افکار غیرمنطقی ایشان سبب شده است که این اختلافات شدیدتر شود. برخی از

۱. همان، ص ۵.

۲. طالب الرحمن، *الدیوبندیه (تعریفها - عقاید)*، ص ۶۷.

۳. علی زاده موسوی، *روابط اهل سنت شبه قاره با شیعه در حوزه سیاست و اندیشه*، ص ۱۵۵.

۴. مرادآبادی، *الدیوبندیت*، ص ۱۱.

آن‌ها عبارت است از: دشمنی و عداوت با اولیاءالله، خوردن غساله پای تهنوی (عالم دیوبند) ذریعه نجات است، پیامبر ﷺ مقتدای دیوبندی‌ها است، خوردن غذای نجس از دست هندوها در جشواره هولی و دیوایی هندوها، تکفیر مخالفان علمای دیوبند، سوزاندن مرثیه شهیدان کربلا و تشهیر مرثیه رشید احمد گنگوهی (عالم دیوبند)، شریک دانستن عالمان دیوبند در ویژگی‌های مخصوص پیامبر ﷺ به ویژه رحمت عالمین بودن ایشان، اسلام حقیقی در غلامی رشید احمد گنگوهی است، حرام قرار دادن سبیل و آب دادن در ماه محرم، گنگوهی مخدوم عالم است و همتای بانی اسلام است، گنگوهی یوسف ثانی است و قبله حاجات است که مسیحایی او از حضرت عیسی بیشتر است، یا این‌که او در واقع مربی خلائق است.

در مقابل آن، دیوبندیه در کتاب‌هایی، مانند مسائل شرک و بدعت قرآن و حدیث کی روشنی مین با این حرف‌ها و کمی بالاتر از آن، عقاید بریلویه را به کفر، شرک و بدعت نسبت می‌دهند.^۱ البته نمی‌توان نقش سیاست‌مداران را در رویارویی فرق اسلامی پنجاب نادیده گرفت؛ چرا که در پاکستان، هیچ سیاست‌مداری قادر به نادیده گرفتن نقش اسلام در تحولات سیاسی کشور نیست و بیشتر سیاست‌مداران ترجیح می‌دهند، علمای مذهبی را به عنوان اهرمی حمایتی به سوی خود جلب کنند^۲ که در نتیجه آن، فرقه‌گرایی و رویارویی بین فرق اسلامی تقویت می‌شود.

۹. نتیجه

رویارویی بریلویه و دیوبندیه در پنجاب پاکستان از ۱۹۴۷م. تا ۲۰۱۵م./۱۳۶۶ق. تا ۱۴۳۶ق. و تأثیر آن بر اوضاع اجتماعی، یکی از موضوعات مهم معاصر است که نیاز به

۱. ر.ک: قاسمی، مسائل شرک و بدعت (قرآن و حدیث کی روشنی مین)، ص ۱۳۹.

۲. رنجبر، «ریشه‌های مذهبی و فرقه ای طالبان پاکستان»، شیعہ نیوز، ۱۰ خرداد ۱۳۹۰؛

«ریشه‌های مذهبی و فرقه ای طالبان پاکستان»، روزنامه کیهان، ۹ خرداد ۱۳۹۰.

بررسی علمی و پژوهشی دارد. در ایالت پنجاب پاکستان، بریلویه و دیوبندیه دو مکتب حنفی هستند که پیش از تقسیم هند بر اساس اختلافات اعتقادی و نظری از یکدیگر جدا شدند و همواره در ستیز فقهی و کلامی بودند.

پس از تأسیس پاکستان در نتیجه فعالیت‌های فرهنگی و سیاسی، این دو گرایش رویارویی فکری و عقیدتی را در جامعه پنجاب، تحت تأثیر قرار دادند. این امر سبب شد که جامعه پنجاب درگیر مسائل داخلی شود و در نتیجه، فرقه‌گرایی و ستیز عقیدتی در آن رشد یابد. نمونه‌های زیادی از این جدال را در تاریخ پنجاب می‌توان یافت که بیشترشان خیلی ساده هستند و ربطی به آموزه‌های اسلام ندارند. هر دو گروه برای اثبات خود و رد طرف مقابل، سخنرانی‌ها، آثار و پژوهش‌هایی درباره فرق و مذاهب انجام می‌دادند تا توجه مردم را جلب کنند. این موضوع سبب رواج مناقشات مذهبی و از بین رفتن روابط خوب در میان پیروان ایشان می‌گردید.

این پژوهش نشان می‌دهد که رویارویی بریلویه با دیوبندیه در کنار تمایلات مذهبی و فرهنگی، ریشه‌ای سیاسی و اقتصادی داشته است. به همین دلیل، این دو مکتب تاکنون در جامعه پنجاب پاکستان به جای تعامل دارای روابط فرقه‌گرایانه و رویارویی فکری و عقیدتی هستند که یکی از اساسی‌ترین موانع رشد فرهنگی و اجتماعی پاکستان است. به نظر می‌رسد، مناسب است عالمان هر دو مکتب به جای تأکید بر اختلافات، با تأکید بر مشترکات عقیدتی و فکری، توجه پیروان خود را جلب نمایند و به کمک باورهای دینی، وحدت اسلامی را در جامعه پنجاب رواج دهند و برای پیشرفت ملک و ملت تلاش کنند.

منابع

۱. ادروی، امیر، دارالعلوم دیوبند، احیاء اسلام کی عظیم تحریک، لاهور: مکتبہ خلیل، ۲۰۰۱م.
 ۲. اکبر، ثاقب، پاکستان کی دینی مسالک، چاپ سوم، اسلام آباد: البصیرہ، ۲۰۱۵م.
 ۳. اویسی، مفتی محمد فیض، اعلیٰ حضرت کا قلمی جہاد، بہاولپور: اعلیٰ حضرت نیت ورک، ۱۴۲۳ق.
- <http://www.alahazratnetwork.org>
۴. باقری، اسماعیل، «آسیب شناسی نقش شیعیان در پاکستان؛ با تأکید بر حزب مجلس وحدت مسلمین»، پژوهش‌های منطقه‌ای، ۱۳۹۲، شماره ۶.
 ۵. بجنوری، سید احمد رضا، انوار الباری، بجنور: ناشرالعلوم، بی تا.
 ۶. بخاری، اکبر شاہ، پاکستان اور علمای دیوبند، کراچی: اچ ایم سعید کمپنی، بی تا.
 ۷. بریلوی، احمد رضا خان، احکام شریعت، بی جا: بی نا، بی تا.
 ۸. بدخشانی، مقبول بیگ، فیروز اللغات فارسی-اردو، لاهور: فیروز سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، بی تا.
 ۹. بریلوی، احمد رضا خان، فتاویٰ رضویہ رضا فاونڈیشن، لاهور: جامعہ نظامیہ رضویہ، ۲۰۰۶م.
 ۱۰. پیری، محمد و درانی، عبدالغفور، «پیدایش تفکر دیوبندی در هندوستان و تأثیر آن بر بلوچستان ایران، سسیتان و بلوچستان»، فصلنامہ مطالعات شبہ قارہ دانشگاہ سیستان و بلوچستان، ۱۳۹۱، سال ۴، شماره ۱۳.
 ۱۱. تیغ، حسین جهان، «تأثیر علمای دیوبند بر سلفیت»، سیاست متعالیہ، بہار ۱۳۹۳، سال ۲، شماره ۴.
 ۱۲. حوزہ علمیہ مجددیہ نعیمیہ عورکی، اعتقادات اہل سنت و جماعت احناف (بریلوی)، <http://mojadadieh.blogfa.com/post/28>
 ۱۳. خبرگزاری فارس، نگاہی بہ گروہ‌ها و فرقہ‌های مذہبی پاکستان، ۸ شهریور، ۱۳۹۷.
 ۱۴. خبرگزاری مهر، آشنایی با مکتب بریلویہ، ۱ آبان ۱۳۹۵، <https://www.mehrnews.com/news/>
 ۱۵. دہخدا، علی اکبر، لغتنامہ دہخدا، تہران: مؤسسہ انتشارات و چاپ دانشگاہ تہران، ۱۳۷۷.
 ۱۶. رضوی، سید محبوب، تاریخ دارالعلوم دیوبند، کراچی: میر محمد کتب خانہ، بی تا.

۱۷. رنجبر، رضا، «ریشه‌های مذهبی و فرقه‌ای طالبان پاکستان»، شیعہ نیوز، ۱۰ خرداد ۱۳۹۰،
<http://www.shia-news.com/fa/pages/?cid=21322>
۱۸. روزنامه کیهان، «ریشه‌های مذهبی و فرقه‌ای طالبان پاکستان»، ۹ خرداد ۱۳۹۰.
۱۹. سرافراز، محمد، جنبش طالبان از ظهور تا افول، تهران: سروش، ۱۳۹۰.
۲۰. سهارانیوری، خلیل احمد، المنهد علی المنفد (عقاید اهل سنت و جماعت)، عبدالرحمن سربازی،
<http://almazhab.org/?p=680>
۲۱. سهارنیور، خلیل احمد، عقاید اهل سنت و جماعت در رد وهابیت و بدعت، بی‌جا: بی‌نا،
 ۱۳۲۵.ق.
۲۲. شاهجهان پوری، عبدالحکیم اختر، اعلیحضرت کی تاریخ گوئی، اعلیحضرت نیت ورک،
<http://www.alahazratnetwork.org>
۲۳. صادق آبادی، ابونعمان زبیر، آئینه دیوبندی، دهلی: حدیث پبلیکیشنز، ۲۰۱۴.م.
۲۴. صمدانی فر، مولوی عبدالخیر، اختلاف میان وهابیون و دیوبندیه، مصاحبه از طریق سراج منیر،
 سایت سلفی گری در شبه قاره هند،
blogfa.com/post/23
۲۵. طالب الرحمن، الدیوبندیه (تعریفها - عقایدها)، بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا،
www.kitabosunnat.com
۲۶. ظهیر، احسان الهی، بریلویت، ترجمه عطاء الرحمن ثاقب، اداره ترجمان السنه،
www.deeneKhalis.com
۲۷. عارفی، محمد اکرم، شیعیان پاکستان، قم: شیعہ شناسی، ۱۳۸۵.
۲۸. عبدالباقی، مصباح الله، واقع المدارس الدینیة الاہلیة فی پاکستان، ریاض: مرکز الملک فیصل
 للبحوث و الدراسات الاسلامیہ، ۱۴۲۸.ق.
۲۹. عبدالستار، مفتی، شہادت حسین، ملتان: اداره تعلیمات اشرفیہ، ۱۴۳۰.ق.
۳۰. عبدالله، مفتی، دیوبندی بریلوی اختلاف کا حل مکتبہ حمادیہ،
www.scribd.com/e-iqra
۳۱. فارس نیوز، «نگاهی به گروه‌ها و فرقه‌های مذهبی پاکستان»، ۲۵ دی ۱۳۹۴،
<http://www.farsnews.com/newstext.ph>

۳۲. فاروقی، ابوریحان ضیاء الرحمن، تاریخی دستاویزات (شیعہ کافر یا مسلمان؟ فیصلہ آپ کرین)، چاپ دوم، جھنگ: شعبہ نشر و اشاعت سپاہ صحابہ، ۱۹۹۵م.

۳۳. فرمانیان، مهدی و نیاکوش، محمدالله، «بررسی تطبیقی تحلیل خلق افعال عباد در کلام ماتریدیه و دیوبندیہ»، انسان پژوهی دینی، ۱۳۹۶، شماره ۳۸.

۳۴. قادری نسیم البستوی، محمد صابر، مجدد اسلام بریلوی رضا اکیدمی، لاهور: بی نا، بی تا.

۳۵. قادری، عبدالحکیم شرف، البریلویہ کا تحقیقی اور تنقیدی جائزہ، اعلیحضرت نیت ورک،

<http://www.alahazratnetwork.org>

۳۶. قادری، عبدالحکیم شرف، جماعت اہل سنت پاکستان (تاریخ، اہداف، عزائم، سلسلہ مطبوعات شماره ۳)، راولپندی: ادارہ تعلیمات اسلامیہ، بی تا.

۳۷. قادری، محمد عبدالحکیم، عقاید و نظریات مکتبہ قادریہ، لاهور: بی نا، بی تا.

۳۸. قاسمی، محمد رفعت، مسائل شرک و بدعت (قرآن و حدیث کی روشنی میں)، لاهور: مکتبہ خلیل، ۲۰۰۳م.

۳۹. قاسمی، محمد طیب، علمای دیوبند و منہاجہ، بی جا: تعریب نور عالم امینی دارالعلوم دیوبند، ۲۰۰۹م.

۴۰. کاظمی، ابراہیم، «گزارشی از نقد رسالہ عقائد علمای دیوبندی»، پژوهش نامہ تقد و ہابیت، سراج منیر، ۱۳۹۵، شماره ۲۱.

۴۱. گھمن، محمد الیاس، فرقہ بریلویت پاک و ہند کا تحقیقی جائزہ، چاپ ششم، لاهور: مکتبہ اہل سنت و الجماعہ، ۲۰۱۳م.

۴۲. گیلانی، سید اولاد علی، مُرّقع مولتان جاذب پیلشرز، لاهور: بی نا، ۱۹۹۵م.

۴۳. گیلانی، مناظر احسن، سیری در زندگی حضرت امام مولانا قاسم نانوتوی، ترجمہ صلاح الدین شہنوازی، زاہدان: صدیقی، ۱۳۸۳.

۴۴. گیلانی، یوسف رضا، چاہ یوسف سی صد، چاپ دوم، لاهور: نگارشات پیلشرز، ۲۰۰۶م.

۴۵. مجلس وحدت مسلمین، «شیعیان و بریلویہ از یکدیگر حمایت می کنند»، ۱۷ مارچ ۲۰۱۸،

<http://www.mwmpak.org>

۴۶. محب الله و خان محمد، مماتی فتنہ (علمای دیوبند کی نظر میں)، بلوچستان پاکستان: مدرسہ عربیہ سراجیہ سعیدیہ،

www.muhibullah.com

۴۷. مراد آبادی، عبدالعزیز محدث، الدیوبندیہ جہلم، پاکستان: مکتبہ فکر رضا، ۲۰۰۱م.

۴۸. مصاحبہ از دکتر راشد عباس نقوی، تهرآن، ۶ آوریل ۲۰۱۸م.

۴۹. مصباحی، شکیل الرحمن، اعلیٰ حضرت کون، اعلیحضرت نیت ورک،

<http://www.alahazratnetwork.org/modules/worksonalahazrat>

۵۰. مصباحی، محمد قمر الزمان، امام احمد رضا اور اصلاح معاشرہ، لاہور: مکتبہ جمال کرم، ۲۰۰۱م.

۵۱. مصطفائی، محمد و فرمانیان، مهدی، «توسل از دیدگاہ دیوبندیہ»، پژوهش‌های اعتقادی-کلامی، ۱۳۹۲، شماره ۱۲.

۵۲. ملازھی، پیر محمد، «بررسی مکاتب و احزاب اسلامی در پاکستان»، مطالعات راہبردی جهان اسلام، زمستان ۱۳۸۴، شماره ۲۴.

۵۳. ملیح آبادی، عبد الزاق، آزادی کی کھانی، لاہور: مکتبہ خلیل، بی تا.

۵۴. احمدی منش، محمد، اسلام و سیاست در پاکستان، تهرآن: پژوهشکدہ تاریخ اسلام، ۱۳۹۵.

۵۵. علی زادہ موسوی، مهدی، «روابط اہل سنت شبہ قارہ با شیعہ در حوزہ سیاست و اندیشہ»، امامت پژوهی، ۱۳۹۰، شماره دوم.

۵۶. شریف، میان محمد، تاریخ فلسفہ در اسلام، ترجمہ نصر اللہ پور جوادی، ج ۲، تهرآن: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۵.

۵۷. نجم القادری، غلام مصطفی، امام احمد رضا اور عشق مصطفی، چاپ سوم، ممبئی: نوری فاؤنڈیشن، ۲۰۰۷م.

۵۸. ندوی، عبدالحی، نرہۃ الخواطر و بہجۃ المسامع و التواظر، کراچی: بی تا، بی تا.

۵۹. النسائی، احمد بن شعیب، وفات النبی، ترجمہ احمد بشار، فیصل آباد: اسلامک بک کمپنی، ۲۰۱۴م.

۶۰. نظامی، خلیق احمد، شاہ ولی اللہ کی سیاسی مکتوبات، لاہور: ادارہ اسلامیات، ۱۹۷۸م.

۶۱. نقشبندی، محمد جهانگیر، اعلیٰ حضرت پر ایک سو پچاس اعتراضات کی منہ تور جوابات، اعلیٰ حضرت نیت ورک،

<http://www.alahazratnetwork.org/modules/worksonalahazrat>

۶۲. ہزاروی، محمد عبدالقیوم، عقاید و مسائل، ترجمہ محمد عبدالحکیم شرف قادری، لاہور: مکتبہ قادریہ، ۲۰۰۱م.

63. Andreas. .T. Rieck, The Shias of Pakistan. (An Assertive and Beleaguered Minority). p389. ,Oxford university press, 2015.MEI Report.(December 2014),Sunni Deobandi-Shi`i Sectarian Violence in Pakistan (Explaining the Resurgence Since 2007)..

64. www.alahazrat.net

پروہ شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

